

UDK: 811.512

Maftuna AHMADJONOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: maftuna.ahmadjonova96@gmail.com

F.f.d B.Abdishukurov taqrizi asosida

THE STUDY OF THE "DEVONU LUGATIT-TURK" LEXICON IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

Mahmud Kashgari's work "Devonu Lugatit-Turk" is extremely valuable in researching, collecting and passing down the pre-Islamic and early Islamic monuments of Turkish culture. His extensive knowledge of history, ethnography, geography, encyclopedic potential in the field of language and literature, and his research power are amazing even today. The article talks about the study of Devan by a number of Uzbek scientists. The historical development of Devan is discussed and comments are made.

Key words: devon, research, article, Uzbek scientists, Kashgar studies.

ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ "ДЕВОНУ ЛУГОТИТ-ТУРК" НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Труд Махмуда Кашгари «Девону Лугатит-Тюрк» чрезвычайно ценен для исследования, сбора и передачи доисламских и раннеисламских памятников турецкой культуры. Его обширные познания в области истории, этнографии, географии, энциклопедический потенциал в области языка и литературы, исследовательская мощь поражают и сегодня. В статье говорится об изучении Девана рядом узбекских ученых. Обсуждается историческое развитие Девона и даются комментарии.

Ключевые слова: деван, исследование, статья, узбекские учёные, кашгароведение.

"DEVONU LUG'OTIT-TURK" LEKSIKASINING O'ZBEK TILIDA O'RGANILISHI

Annotatsiya

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari islomdan ilgari va ilk islom davri turkiy madaniyat obidalarini tadqiq etish, to'plash va avlodlarga yetkazib berishdagi xizmatlari nihoyatda ulkandir. Uning tarix, etnografiya, geografiya xususidagi keng bilim doirasi, til va adabiyot sohasidagi qomusiy salohiyati, tadqiq qudrati bugungi kunda ham hayratlanarli darajadadir. Maqolada devonning bir qator o'zbek olimlari tomonidan o'rganilishi haqida so'z boradi. Devonning tarixiy taraqqiyoti haqida so'z yuritiladi hamda fikr-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: devon, tadqiqot, maqola, o'zbek olimlari, qoshg'ariyshunoslik.

Kirish. "Devonu lug'atit-turk" nafaqat birinchi turkcha lug'at, balki turk tilining birinchi grammatika kitobi, turli turk qabilalarining tillari haqida ma'lumot beruvchi birinchi dialektologik tadqiqot, turk geografiyasi haqida ma'lumot beruvchi birinchi turk qomusidir. Mahmud Qoshg'ariyning kitobida jamlangan aniq-ravshan ma'lumotlar VIII–XI asrlar ham turkiy adabiy til va badiiy adabiyotning, ham og'zaki xalq ijodi va turli lahjalarning boy manbai sanaladi. "Devonu lug'atit-turk"ni o'sha davrlarda Markaziy Osiyo mintaqasida yashagan turkiy xalqlar hayoti haqidagi qomusiy asar deb atash mumkin.

XI asrdagi turkiy tilning leksik-semantik, fonetik-fonologik, sintaktik, morfologik mohiyatini ochib beruvchi mana shunday asarlardan biri – Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridir. Mazkur asar arab tili va arab tilshunosligi an'analari asosida yozilgan bo'lsada, unda turkiy tildagi so'zlarning ma'nolari izohlangan.

Odamlarda nimagadir ishqibozlik bo'ladi. Kimdir marka yig'adi, kimdir samovarlardan kolleksiya to'playdi, yana kimdir butun umri davomida turli soatlarni yig'ishdan zavq oladi. Asli Turkiyaning Diyorbakr shahridan bo'lgan Ali Amiriy esa turkiy xalqlar tarixi, adabiyoti, tili va madaniyatiga oid eski kitoblarni yig'ishdan zavq olar edi. Yaxshi kitobni qo'lga kiritish uchun dunyoning xohlagan tomoniga borib kelishga, bor budini berishga tayyor bu ziyoli Istanbuldagi eski kitoblar sotiladigan bozorga har haftada ikki-uch marta chiqib kitoblarni ko'rar, o'ziga ma'qul bo'lganini sotib olardi va bir kuni 33 liraga barchamizga qadrli bo'lgan devonni sotib oladi [J.Xudoyberdiyev, 2010:5].

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari nafaqat lug'at, balki o'rta asr turkiy tillarining fonetika, morfologiya, leksika va dialektologiyasini mukammal izohlab bergan to'la ma'nodagi filologik asardir. Bu usul bir tarafdan o'sha davr tilidagi butun so'zlarni va har qanday so'z turlarini mukammal qamrab olishga imkon bergan bo'lsa, ayni paytda

to'plangan materiallar tilning har bir sohasiga doir boy namunalar to'plami bo'lib ham xizmat qilgan [Salimova, 2019:170].

Asar topilganidan keyin qisqa vaqtda chop etildi, uni ilmiy asosda o'rganish boshlandi, turk, o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, qozoq, ingliz, nemis, xitoy, rus va eron tillariga tarjima qilindi. Markaziy Osiyo xalqlarining XI asrdagi hayoti bilan bog'liq barcha ma'lumotlarni keng qamrab olgan ushbu bebaho manba fanda alohida ahamiyatga ega ekanligi tadqiqotchilar tomonidan ko'rsatib berildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbeklardan "Devon"ni tarjima qilishga dastlab Fitrat 1927-1928 yillarda kirishgan [Fitrat, 2008]. U asardagi bir qancha she'riy parchalarni o'zbekchaga uyg'unlashtirgan. Ushbu namunalar "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi" (1940), "O'zbek poeziyasining antologiyasi" (1948), "O'zbek adabiyoti" (1-jild, 1960) to'plamlarida qayta chop etilgan. Fitrat tomonidan tuzilgan "so'zlik" (indeks) haqida olimning zamondoshlari xabar beradi. Ma'lum bo'lishicha, bu so'zlik O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi [Fitrat, 2008: 116]. Prof. H.Hasanov yozishicha, bu ko'rsatkich 1924-1925 yillarda tuzilgan. Akad. A.Rustamov esa uning muallifi Fitrat ekanini qayd etgan [H.Boltaboyev, 2016: 10].

XX asrning qirqinchi yillari boshlaridan "Devon"ni o'zbek tiliga tarjima etish ustida S. Mutallibov ishlay boshlaydi. Olimning tarjimasi 1960-1963 yillar orasida Toshkentda "Fan" nashriyotida chop etildi [S.Mutallibov, 1960]. Bu tilshunos olim, filol. fanlari dori, prof. Solih Mutallibovning 35 yillik mehnati natijasi edi. Asar A.K.Borovkov, G'.A. Abdurahmonov, O. Usmonov, T. Salimov, X. Komilova, J. Tojiboev, U. Karimovlarning katta yordam va maslahatlari, Til va adabiyot institutning direktori lavozimida ishlagan A. Qayumovning g'amxo'rligi, shuningdek, institut til tarixi bo'limining xodimlari I. Qo'chqortoev, H. Nizomov, M. Turobova, G'. Karimov, R. Baxtiyorova, G'. Salomov, S. Nizomiddinova, S. Ferdouslarning

nashrga tayyorlashda qunt bilan ishlaganliklari, H.S. Sulaymonovning arabcha matnlar ustiga zeru zabar qo'yishdagi xizmatlari bilan chop etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Asarning birinchi jildida S. Mutallibovning "XI asrning buyuk filologlari va ularning noyob asarlari" nomli katta hajmli maqolasi berilgan [S.Mutallibov, 1960:7-39]. Unda "Yusuf Xos Hojib va uning didaktik asari "Qutadg'u bilik" haqida" [S.Mutallibov, 1960: 8-15], "XI asrning ulug' tilshunos olimi Mahmud Qoshg'ariy" [S.Mutallibov, 1960: 15-27], "XI asrning qimmatli yozma yodgorligi "Devonu lug'otit turk" [S.Mutallibov, 1960: 27-34], "Devonu lug'otit turk"ning o'zbek tiliga munosabati masalasi" [S.Mutallibov, 1960: 35-37], "Devon tarjimai va transkripsiyasi haqida" [S.Mutallibov, 1960: 37-43] kabi masalalar tahlil qilingan. Keyin "Devon"ning muqaddimasi [S.Mutallibov, 1960: 43-69], lug'at [S.Mutallibov, 1960: 70-484], qabila va shaharlar haqidagi izohlar berilgan [S.Mutallibov, 1960: 485-499].

2-jildida S. Mutallibovning "So'z boshi o'rnida" nomli ixchamgina maqolasi, so'ng lug'at, jildning oxirida esa "Devon"da qabilalar masalasi", "Jikil (chigil - J.X.) qabilasi", "Tot" maqolachalari joy olgan [S.Mutallibov, 1961: 422-427].

"Devon"ning 3-jildida "Bir necha so'z", lug'at, oxirida "Izohlar", "Qabilalar haqida" gi ma'lumotlar keltirilgan [S.Mutallibov, 1963].

Shunisi e'tiborliki, S. Mutallibov "Devon"dagi ko'pgina so'zlarni izohlashda o'zbek tilida yaratilgan tarixiy asarlar, xususan, Alisher Navoiy asarlari, shuningdek, o'zbek shevalaridagi so'zlar bilan qiyoslaydi. Lug'atdan o'rin olgan so'zlarning hozirgi o'zbek tilidagi qo'llanishi, uning fonetik va semantik jihatdan o'zgarishini ko'rsatib beradi. "Devon"ning boshqa tillarga qilingan tarjimalarida deyarli bunday holat kuzatilmaydi.

S. Mutallibov G'. Abdurahmonov bilan birgalikda "Devon"ning indeks-lug'atini tuzib, 1967 yilda nashr ettirgan [DLT indeks lug'at, 1967].

Abdurauf Fitrat ham she'riy parchalarni tarjima qilib, ularning lug'atini tuzgan va 1930 yilda Samarqandda nashr ettirgan. N.M. Mallayev "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligiga "Devonu lug'atit-turk"dagi qo'shiq va maqollarni kiritib, ularni tahlil etadi. A. Qayumov esa noyob qadimgi yodgorliklarimiz - qo'shiqlar (she'riy parchalar)ni birinchi marta nasrdan nazmga o'girib, "Qadimiyat obidalari" nomli asariga kiritgan.

"Devon"ning bibliografiyasi ozarboyjon olimi R.Askar va o'zbek olimi J.Xudoyberdiyev tomonidan tuzilgan bo'lib, bu biblioko'rsatkichlarda uning o'rganilishiga doir ma'lumotlar to'la aks etgan.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 60-yillaridan boshlab so'z ma'nolarini o'rganishga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Mahmud Qoshg'ariy hayoti va uning "Devonu lug'otit-turk" asarining o'rganilishi bo'yicha O'zbekistonda muhim ishlar amalga oshirilganligi xorijiy davlatlardagi tadqiqotlarda e'tirof etib kelinmoqda. Ayniqsa keyingi davrlarda "Devonu lug'otit-turk"ning A.Rustamov tomonidan qilingan rus tilidagi tarjimasining Moskvada chop etilishi, H.Boltaboyevning 2016-yilda 3 jild, Q.Sodiqovning 2017-yilda 1 jild shaklida asarni nashrga tayyorlab qayta chop ettirishlari, taniqli olim H.Dadaboyevning yangicha qarashlar asosida yaratilgan "Devonu lug'otit-turk"ka oid monografiyasining yaratilishi o'zbek qoshg'ariyshunosligidagi muhim ishlardan bo'ldi.

Aziz Qayumovning "Qadimiyat obidalari" nomli asaridagi pand-nasihatga oid o'g'itlar bilan sug'orilgan she'riy parchalar tarjimai mazmuni orqali ularda ilgari surilgan ma'rifiy g'oyalari asosida o'sha davrda borilgan tarbiya mazmuni haqida ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarini o'zbek tiliga tarjima

qilishda arab xatida bitilgan turkiy so'zlarni transkripsiyada ifodalash uchun

tarjimonlar tarafidan qo'llanilgan belgilarning alifbosi quyidagicha:

б - б, п; т - т; р - р; з - з; д - д; д - з; ж - ж; х - х;
 ج - j, q; س - c; ش - ш; غ - f; ل - л, l; م - m; ن - n;
 ذ - k; ك - k, r; ق - q; ف - f; ف - w; و - v; ي, ی - j;
 پ - p; ه - h; ا - o, ö, y, ÿ; ا - a, ä, ö; ا - i, i.

Unlilar ustida ham shu xilda noaniq belgilar qo'llash mumkin edi. Chunki,

asardagi unlilarni aniqlash ham ayrim undoshlar kabi qiyinchilik tug'dirardi.Lekin,

tarjimonlar guruhi unlilar masalasida o'zlaridan avvalgi ikki tarjimon qo'llagan

metodni optimal deya hisoblab, o'sha metodni afzal ko'rdilar. Ular qo'llagan

unlilar asosida ish ko'rdilar. Faqat, Mahmud Qoshg'ariy tomonidan aniq

ko'rsatilgan arab tilidagi cho'ziq "a" harfi o'rnida "a:" shaklini qo'shdilar.

Kitobdan foydalanuvchilar ayrim so'zlar imlosidan qanoatlanmasalar, yonidagi

arabchasiga muvofiq mulohaza yuritishlari mumkin bo'ladi. Arab yozuviga xos

diakritik belgi (zer-u zabar)lar qo'yishda asosiy nusxaga asoslanilgan.

Asarning mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi manbalarning aksariyatida Mahmud Qoshg'ariyning qo'shiqlarni xalq orasidan yiqqanligi ta'kidlanadi. Aziz Qayumov esa bu she'r parchalarining asl nusxasida o'sha davrda mavjud bo'lgan badiiy ijodga nisbatan yuksak talabchanlik aniq sezilib turishi, she'rlarni yaratgan shoirlarning juda ma'lumotli ekani, chuqur bilim va nafis badiiy didga ega ekani xususidagi fikrlarni qayd etadi va pand-nasihatga oid qo'shiqlarni alohida guruhga ajratib, ularni tarjima qilib, mazmunini tahlil etadi.

O'zbekistonda Fitrat, S.Mutallibov, Q.Karimov, A.Rustamov, H.Hasanov, A.Qayumov, G'. Abdurahmonov, E. Umarov, A.Abdurahmonov, S.Rustamiy v.b. ning tadqiqotlari orqali ushbu qomusiy asar jiddiy tadqiqot obyektiga aylandi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda Mahmud Qoshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk"ning xorijlik olimlar tomonidan o'rganilishi, "Devonu lug'otit turk"ning turli tarjimalari qiyosiy tadqiqotiga bag'ishlangan tadqiqotlarga katta ehtiyoj bor.

"Devon" orqali XI asrdagi so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar, xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. O'zbek tilshunosligida H.Dadaboyevning "Devonu lug'otit-turk"ning til xususiyatlari", "Devonu lug'otit-turk"dagi sinonimiya", "Devonu lug'otit-turk"dagi omonimiya xususida", "Devonu lug'otit-turk"dagi turkiy tillarga xos fonetik va leksik-semantik xususiyatlar haqida, A.Nurmonovning "M.Qoshg'ariyning lingvistik qarashlari. O'zbek til tarixi", H.S.Mutallibovning "Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. XI asr yodgorliklari asosida" tadqiqot

ishlarida XI asrdagi so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Shuningdek, G.Roziqovanning "Devonu lug'otit-turk" asaridagi ot leksemalarning semantik, funksional va uslubiy xususiyatlari" mavzusidagi dissertatsiyasining IV bobi "Devonu lug'otit-turk"dagi ot leksemalarning polisemantik xususiyatlariga bag'ishlangan. Ushbu bobda ot turkumiga oid bir qancha polisemantik so'zlar ma'no munosabatlariga ko'ra tahlil qilingan.

XI asrda ajdodlarimiz tomonidan turli ma'nolarni ifodalash uchun qo'llangan polisemantik so'zlar ma'nolari orasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. Tahlil XI asrdagi so'zlarning ma'no qirralari haqida ma'lumot berishi bilan birga, XI asrda yashagan ajdodlarimizning obyektiv borliqdagi narsa, voqelik, belgi, harakat va holatlarni bir-biri bilan aloqador holda qanday qiyoslab idrok qilganligi, ularni tilda qay darajada aks ettira olganligini ham ko'rsatadi.

Demak, o'zbek ma'noshunosligi dastlab o'z ishini leksikografiya tarkibida "Devonu lug'otit-turk" kabi lug'atlar tuzilishida boshlagan deyish mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak oradan deyarli ming yil o'tgan bo'lishiga qaramay, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida uchrab, kundalik turmushda ko'p qo'llaniladigan ko'plab so'zlarning o'zbek tilida

deyarli qanday bo'lsa, shunday ko'rinishda saqlanib qolgani olqishlarga arzigulik. To'g'ri, ayrim so'zlar bugun kundalik turmushda qo'llanilmasligi yoki ularning o'rnida yot so'zlarning ishlatilayotgani hollari ko'p. Shunga qaramay "Devon"da keltirilgan bir necha minglab so'zlar bugungacha yetib kelgani turkiy tillarning, ayniqsa, o'zbek tilining qanchalik kuchga, teran ildizga ega til ekanini ko'rsatadi. Ming yillardan beri turli tillarda so'zlashuvchi el-uluslar bilan qo'shni yoki aralash yashab, ularning tillaridan ko'plab so'zlar o'zlashtirganiga qaramay o'zbek tilining "Devon"dagi so'zlarni eng ko'p saqlagan turkiy tillardan biri o'laroq bilinishi o'z-o'zidan bo'lmay, bu tutum ming yillar kesimida elimizdan Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon, Abdulla Qodiriy singari til jonkuyarlari chiqqanligi va chiqayotganligi bilan ochiqdanadi. Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari shu kungacha juda ko'p yevropa va o'zbek olimlari tomonidan o'rganildi. Undagi yangidan-yangi qiziqarli ma'lumotlar haligacha "qaynar buloq" kabi toshib chiqmoqda. Bu asar qancha ko'p o'rganilgani sari shuncha qiymati oshib bormoqda. O'zbek olimlari tomonidan haligacha o'rganilmoqda bir qator maqolalar yozilmoqda, dissertatsiyalar himoya qilinmoqda bu esa devonning yildan-yilga muxlisarlari ortishiga sabab bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Xudoyberdiyev J. "Mahmd Qoshg'ariy va "Devonu lug'ati turk" Asarining o'rganilishi Toshkent 2010 S-5
2. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов.– Тошкент, т. I, 1960.
3. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, т. II, 1961. S422-427
4. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, III, 1963, т
5. Муталлибов С. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари // Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит-турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, т. I, 1960, 7-39-бетлар.
6. Salimova, A. M. (2019). Mahmud Qoshg'ariyning Devon'ida Tasavvuf Istitohlarning Ilmiy-Nazariy.Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 170-bet
7. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент, 1967.
8. "Devonu lug'atit-turk" so'zlari uchun fihrist. O'zRFASHI. Saql. Raqami 5046/1. Bu haqda qarang: Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunalari. T.: MUMTOZ SO'Z, 2008. B.116
9. Mahmud Qoshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'ati-t-turk), nashrga tayyorlovchi. H.Boltaboyev. Toshkent. MUMTOZ SO'Z, 2016 B-10
10. Google.com
11. Wikipediya.uz